
TANÁCSKOZÁS

1996. június 21–22-én Pécsen, a Janus Pannonius Tudományegyetemen rendezte meg a Magyar Politikatudományi Társaság Pécsi Regionális Szakosztálya a II. Politológus Vándorgyűlést. A konferencia három bevezető előadója Kulcsár Kálmán, Herczegh Géza és Lengyel László volt. Közöljük az előadások írásos változatát.

KULCSÁR KÁLMÁN

Jövőkép, aszinkronitás és politika

Oswald Spengler írta híres könyvében az első világháború idején, hogy „ahol híján vagyunk a tényeknek, ott az érzés uralkodik. Ezentúl azonban mindenkinek kötelessége lesz az, hogy arról faggassa a jövőt, hogy mi történhet, illetve – a sors megváltoztathatatlan szükségyszerűségéből eredően – mi fog történni; ez pedig a személyes eszményektől, reményektől és vágyaktól teljességgel független” (Spengler 1994: I, 82). Ezzel szemben a totális államok gyakorlatának és a következő világegés eseményeinek tapasztalatai egy másik német származású történetfilozófust, Karl Poppert arról győzték meg, hogy a történelmi folyamatokban nincs cél, racionalitás, jelentés azon túlmenően, amit a történelem szereplői helyeznek beléjük, s ezt követve cselekvésükkel befolyásolják a történelem menetét (Popper 1984: II, 178).

A két egymással ellentétes történelemfelfogást – amelyek egyébként többféle variációban is fel-felbukkantak a történelemről való gondolkodásban – nem kívánom most elemezni, ám annyi elmondható, hogy a politikai víziók és a politikai gyakorlat viszonyában mindkettő elemei jelen vannak.

A társadalomban végbemenő hosszabb és rövidebb távú folyamatok *politikai irányíthatósága* korlátozott, ám éppen a „korlátozott” szó használata jelzi, hogy politikai befolyásolásuk bizonyos mértékben és bizonyos ideig lehetséges. A befolyásolás az ismeret, az értékelés, tehát a politikai percepció közbejöttével jelenik meg *politika-ként*, a politikai percepciót pedig tényezők sokasága alakítja. E tényezők befolyásolják már a politikai percepció kognitív elemeit is, s még inkább az értékelést, amelyek együttesen alakítják ki a politikai cselekvést. Mindezek a tényezők végül is a politikusi szubjektum szűrőjén keresztül hatnak. Az adott helyzet felfogásában és a politika megformálásában mindig – bár különböző mértékben – közreműköd-

tek ideológiák, eszmék, elvek, politikai realitások, s különösen az utóbbi évtizedekben többé-kevésbé tudományosan kimunkált jövőképek is. Ezek a jövőképek többnyire globális méretekben kísérlék meg ábrázolni a jövő politikai folyamatait, jelenségeit, fontossá vagy legfontosabbá válható tényezőit.

Azt mondtam, hogy ezek a jövőképek különösen az utóbbi évtizedekben formálódtak (mondhattam volna utolsó évtizedet vagy éppen utóbbi éveket is), holott korábban is megjelentek már „nagy formátumú” jövőképek. Elég visszautalni a már idézett Spengler felfogására, amely szerint a „civilizáció egy kultúra elkerülhetetlen sorsa ... a legkülsőlegesebb és leginkább művi állapot”, így nem is lehet más mint lezárulás, s hanyatlásának tipikus szimbóluma az imperIALIZMUS (Spengler 1994: I; 67, 76). Említhetem azonban Karl Jaspers világrendjét, amelyben a nemzeti szuverenitás az emberiség szuverenitásává fejlődik (Jaspers: 1968), vagy Arnold Toynbee felfogását, amely szerint a technológiai, a gazdasági, s nem utolsósorban a bioszférában-mutatkozó folyamatok vezetnek el az Oikuméne egészét átfogó federális jellegű politikai egységhez (Toynbee : 1976).

Ezek és a hasonló világképek azonban történetfilozófiai jellegűek, s ha nem is tekinthetők ideológiai természetűeknek – hiszen egy-egy lényeges összefüggést ragadnak meg –, nem is olyanok, amelyekre közvetlenül építhetők akár hosszú távú politikai elgondolások is.

Kérdés azonban, hogy a politológiai jelleggel kimunkált, ám nemcsak a politikai tényezőkre alapított, hanem a világban észlelhető gazdasági, társadalmi, kulturális-civilizatórikus, geopolitikai stb. folyamatokból és jelenségekből politikai jövőképpé „párolt” szcenáriók mennyire adhatnak eligazítást akár a stratégiai természetű politikai tervezés számára. Az ideológiai elemeket hordozók nyilvánvalóan nem. Ami a társadalom által való üdvözülésbe vetett hitben mutatkozó szekuláris vallást (pl. a felvilágosodás eszméinek „végső változatként” marxista utópiává desztilláló üdvtant) (Drucker 1993:7) illeti, érvényesülésének lehetősége legalábbis az euro-atlanti civilizáció viszonyai között valószínűen erősen lecsökkent, akárcsak azoké a „nagy transzcendentális fikcióké”, amelyeket Brzezinski megamítoszoknak nevezett, s amelyekben sajátosan keveredett a felvilágosodásnak a racionális társadalom kiépítésébe vetett hite a közösség iránti feltétlen odaadással. Ezek végtelen formáiban, a náciizmusban, a fasiszmusban, a leninizmusban mint kvázi-racionális, de erősen emocionális elméletekben a valóságtól való menekülés momentumát is látta (Brzezinski 1993:26–31). A Szovjetunió megrendülése, majd bukása és a „szocialista” országok átalakulása felett érzett eufória is kitermelt ideologikus jövőképet, amilyen például Fukuyama sajátos liberális fundamentalizmusán alapuló víziója a „történelem végéről”. Ez a jövőkép idejétmúltnak tekinti a „klasszikus” reálpolitikát – Kissingert tartva kiemelkedő alakjának. A történelem erőinek (elsősorban „a modern tudomány logikájának” és ezzel kapcsolatban a gazdasági fejlődésnek – hiszen minden sikeresen modernizálódott országnak egyre inkább hasonlónak kell válnia egymáshoz –, valamint az „elis-

merés utáni vágnak”, az önmegvalósításra törekvésnek) tulajdonítja a liberális állam „végső” diadalát. Fukuyama azonban végül mégis kérdőjelet tesz e diadal mögé. Nem ad választ ugyanis egy saját maga által feltett kérdésre: a technológia és a modern gazdaság fejlődése, a racionális elismerés eszméje egyik oldalról ugyan homogenizálja az emberiséget, a másik oldalon azonban ellenáll ennek a homogenizációnak, többnyire a politika alatti szinten, a kulturális azonosság fenntartására irányuló törekvésével, így a nemzetállam sem adhat helyt a feltételezett gyorsasággal a „szó szerinti” univerzális és homogén államnak (Fukuyama 1992:244).

A mai elméletek a hosszú távú stratégiai-politikai tervezés számára használható politológiai jellegű jövőkép – azért is hangsúlyozom politológiai természetét, mert az ideológiai eszmerendszer szükségképpen másként látta a valóságot, míg a politológia megállapításai lehetnek tévesek, de korrigálhatók – három jelentős összetevőjét hangsúlyozzák. A globális szintű összefüggéseket, a regionális tényezőt és a nemzetállam átalakuló szerepét. Ezek politikai-stratégiai értelmezésének egyik lehetőségét kísérlem meg csupán felvázolni a történelmi jelenségek aszinkronitása fogalmának segítségével.

A magyar politika történetében nemegyszer vezetett már kudarcra az országon kívüli regionális, kontinentális, újabban globális folyamatok fel nem ismerése, helytelen értékelése vagy éppen elhanyagolása. Különösen fontosnak látom tehát – e mégoly vázlatos előadással is – a figyelmet az ilyen összefüggések jelentőségére felhívni.

A globális összefüggések felismerése és helyes értelmezése természetesen nem egyszerű feladat. Hiszen különösen az utóbbi években egyre-másra látnak napvilágot azok a teóriák, amelyek a bipoláris világrend (talán helyesebb volna triangulárisnak tekinteni, Kínával is számot vetve) felbomlása után megkísérlik megkeresni a jövő rendjét és konfliktusait alapvetően meghatározó folyamatokat, jelenségeket és tényezőket. Brzezinski *Out of Control* című könyvében, a korábbi nemzetközi rend összeomlása után kialakulható „globális zűrzavar” tényezőit és megoldási alternatíváit keresve, egyrészt a gazdag és szegény régiók konfliktuslehetőségét (Brzezinski 1993:XIV) valószínűsíti, amelyben szerepet játszhat az akár a túlzott etnikai-érzelmi kielégülést elősegítő, ám új megamítoszokat is eredményezhető irracionális, másrészt olyan geopolitikai „újrarendeződést”, amely a nagy régiók formálódására vezet. A megoldásban, a rend fenntartásában jelentősnek tartja ugyan Amerika szerepét, de „Amerika globális hatalma nem ugyanaz, mint Amerika globális tekintélye”, amiből következik, hogy „hatalmát olyan tekintéllyé kell átalakítani, amelyet morális legitimitás támaszt alá” (Brzezinski 1993: 101,103). Hivatkozva II. János Pál *Centesimus Annus* című enciklikájára, amely a morális és kulturális döntést hangsúlyozza, a morális megújulásban látja a globális zűrzavar megoldásának feltételét, ha az emberiség ura akar lenni sorsának.

Samuel Huntington tanulmánya gyakorlatilag Brzezinski könyvével egy időben látott napvilágot a *Foreign Affairs* 1993. évi 5. számá-

ban. A tanulmány abból indul ki, hogy a világpolitika most kezdődő időszakában a konfliktusok nem az ideológiában, nem is a gazdaságban, hanem a civilizációk között keletkeznek majd (Huntington 1995: 183). Az egyes civilizációkhoz tartozó emberek másként vélekednek a társadalom legfontosabb elemeiről, viszonyairól és viszonyrendszeréről, a szabadságról és a kötelességről, az egyenlőségről és a hierarchiáról, az államról és a jogról, s különösképpen az ember és az Isten viszonyáról. A folyton zsugorodó világban ezek a civilizációk közelebb kerülnek egymáshoz, s a különbségek, valamint azonosságok szembeütővé válva meghatározzák a köztük lévő kapcsolatokat, s a gazdaság is gyakorlatilag e civilizációs egységeknek megfelelően regionalizálódik (Huntington 1995: 184–188). Ahogyan Brzezinski a gazdag és szegény régiók, úgy Huntington a civilizációk harcának vízióját vetítette elénk. Mindketten meglévő tényezőkből indultak ki, logikus következtetésekkel jutottak eredményeikhez. Logikájukat azonban elsősorban a Nyugat védelme határozta meg, s így vált – ha úgy tetszik – euro-atlanti centrikussá. Mindketten – jóllehet különböző kiindulással – alapvetően azonos hatalmi egységeket határoztak meg, ha Brzezinski regionális alapon húzta is meg az elválasztó vonalakat, Huntington pedig nagy civilizációs egységeket megkülönböztetve. Végül mindketten más és más kiindulással ugyan, de a vallás újraéledésének tulajdonítottak kiemelkedő jelentőséget: Huntington az egyes civilizációk legfontosabb alapját és sűrített kifejezőjét a vallásban látja; Brzezinski viszont a nyugati régiókban éppen a vallás vagy általánosabban az erkölcsi megalapozottság háttérbe szorulását kifogásolja.

Úgy tűnik, hogy röviddel Fukuyama liberális fundamentalizmusa után (liberális fundamentalizmusnak nevezem, hiszen nem csupán a liberális elvek világméretű győzelmét látta a bekövetkezett változásokban, hanem ezzel együtt a történelem végét is) a világ különböző részein – jórészt a rosszul, többnyire vesztelnizációként felfogott modernizációs törekvések kudarcára reakcióként –, főként egyes mohamedán országokban elterjedt vallási fundamentalizmus példája mintha nem csupán az egyes civilizációk *sűrített kifejezéseként*, hanem *civilizációs etalonként* is megjelenne. Nem kívánom most Huntington egyébként tetszetős és sok tekintetben igen figyelemre méltó – bár némileg Orwell *1984* című könyvére emlékeztető – elméletét vitatni, hiszen az itt lehetségesnél jóval alaposabb elemzés érdemel, egy problémára azonban fel kell hívnom a figyelmet. Huntington szerint a gazdasági modernizálódás és a társadalmi fejlődés szerte a világon megfosztotta az embereket a régi helyi identitásuktól, meggyöngíti a nemzetállamot, s az így keletkezett űrt töltik ki a különböző vallások fundamentalista változataiban megjelenő civilizációs különbségek. Számomra azonban úgy tűnik, inkább az újonnan kialakuló nemzetállamok (s erre a kérdésre még visszatérek) használják fel a vallási elemet saját identitásuk meghatározására, éspedig ott – ismétlem –, ahol a modernizáció nem sikerült vagy kezdeti fókán stagnál. Alig tapasztalható ez a sikeresen modernizálódott és

ennek menetében nemzetállami kerek közé került társadalmakban. Sőt, ezekben az államokban a korábbiak során, akár a modernizáció folyamatában is, jelentős szerepet játszó sajátos civilizatórikus faktork is elhalványulhatnak, egyre inkább helyet adva – miként ezt Japán példája az utóbbi időben jelzi – a nyugati, ha tetszik, az euro-atlanti civilizációban kialakult életmódbeli, sőt értékelemeknek.

Henry Kissinger – századunk hatvanas-hetvenes éveinek amerikai politikáját elemezve – arra a következtetésre jutott, hogy az Egyesült Államok nagyon is alábecsülte a demokratizálással szembeni akadályokat a konfucianizmus alakította társadalomban, ahogyan nem ismerte fel a belső identitásukért küzdő népek esetében a külső beavatkozás negatív jelentőségét sem. A wilsoni idealizmus egyszerűen nem engedte meg a kulturális különbségek figyelembevételét – hangsúlyozta Kissinger –, s az egész nemzetközi rend összeomlásával számolt, ha egyetlen szál kihúzható (Kissinger, 1995: 698-699). Bizonyos fokig ma is kísért ez a szemlélet, a teljesen új körülmények között is az amerikai politikában. Erre a szemléletre való reakció egyik elméleti megjelenéseként is értékelhető Huntington víziója. Úgy tűnik azonban, mintha a gazdaság globalizálódásának hatása az eredendő civilizációs tényezőkkel szemben mindezen elméletekben, elemzésekben túlságosan is háttérbe szorulna. Márpedig bizonyos jelek arra is mutatnak, hogy a gazdaság fejlődésével akár Kínában is halványulnak a társadalmi harmóniát legfőbb értéknek tartó konfucianus elemek, amelyeket nem csupán a nyugati életmódminták behatolása, hanem a sajátos „szocialisztikus” ideológia és politikai gyakorlat is megbontott. Mindezzel természetesen nem kívánom a különböző civilizációk sajátosságait lebecsülni, hiszen például az Európai Unióba való belépés szempontjából magam is jelentősnek tartom – főleg a sorrendiség kérdésében – az euro-atlanti civilizációhoz tartozás tényét, szemben például az euro-ázsiaival (Kulcsár 1995 : 18, 37-38), de *nem tekintem megalapozottnak a jövőkép felrajzolása szempontjából azt a felfogást, amely csupán a vallási tényezőben sűrített civilizációs eltéréseket kezeli döntő faktorként.* Azt már csak éppen megemlítem, hogy a helyi és „kisregionális” kötöttségeket a modernizáció első szakasza felbonthatta ugyan, ám ugyanennek a folyamatnak a kiteljesedése – ahogyan ezt éppen az európai integráció jelzi – újra súlyt adhat nekik, s egyáltalán nem indokolatlan a leginkább Gesellschaft-képet mutató euro-atlanti civilizációban a Gemeinschaft-elemek újbóli megerősödéséről beszélni. Ezek az elemek a politikában is szerephez juthatnak.

Hasonló kétségeim vannak az ellenkező előjelű túlzásokkal szemben is, némelyek például újra vagy változatlanul az *etnikai-nemzeti elemet* tekintik a legfontosabb tényezőnek a nemzetközi rend alakulásában (lásd erre Kulcsár 1995a : 39-44, 46-50); sőt úgy látják, hogy a nemzetállam jelenti az emberiség életképes politikai közösségre való törekvésének a határát. Ahogyan megengedhetetlen leegyszerűsítés a nemzetállamok jelentőségének kétségbevonása akár az integrációs közösségek, akár a civilizációs egységek kialakulása követ-

kezményeként – jöllehet mint a nemzetközi élet kizárólagos szereplői az elmúlt kétszáz esztendőhöz képest valóban relativizálódtak –, ugyanúgy indokolatlan az új nemzetállamok létrejöttéből és egyes konfliktusok etnikai tartalmából a nemzetállamok jelentőségének újbóli tartós megerősödésére és mint „túlnyomó” tényezőre következtetni a globális folyamatokkal szemben.

Úgy tűnik, hogy a globális jövőképek – alapozzanak akár a nagyregionális vagy a civilizációs egységek konfliktusaira építő scenáriókra, illetőleg az etnikai-nemzeti tényezőre, pontosabban államaikra mint a nemzetközi rend akár csak legfontosabb szereplőire – a történelem egyik nagyon fontos, a politika alakításában el nem hanyagolható sajátosságát hagyják figyelmen kívül. Ez a sajátosság a *fejlődésbeni aszinkronitás*, amelynek megfelelően egyes jelenségek más időpontban és ebből adódóan többnyire más funkciókkal is bontakoznak ki akár egyetlen nagy regionális vagy civilizációs egységen belül, akár ilyen egységek között. Ez azt is jelenti, hogy „különidejű” jelenségek mutatkozhatnak meg egy meghatározott időszakban is.

Nem kell elfogadnunk az unilineáris fejlődés koncepcióját ahhoz, hogy elismerjük, egyes jelenségek „klasszikus” értelemben meghatározott helyeken és korszakokban jönnek létre, míg ugyanezek a jelenségek sok szempontból más tartalommal akkor mutatkoznak másutt, amikor a klasszikus megjelenéshez viszonyítva már más funkciókkal rendelkezhetnek, sőt a megváltozott idődimenzióban akár anakronisztikusak is lehetnek.

A nemzetállam példája mindezt kitűnően illusztrálhatja. Európa nyugati felében a nemzetállam klasszikus megjelenését Franciaországban, éspedig Richelieu herceg-bíboros időszakától kezdődően követhetjük nyomon, s a francia forradalmat követően vált a nyugati fejlődés általános formájává, a *modernizációs folyamat* keretévé, és ezzel együtt az európai perifériák számára követendő mintává. Most ne szóljunk arról, hogy a francia nemzetállam kialakulása is etnikai konfliktusokkal terhes folyamat volt, a lényeg az, hogy az etnikai különbségek eliminálása végül is *mononacionális* államot teremtett, s ez vált mintává az európai perifériákon is. A perifériákon, különösen a keleti perifériákon az első világháború után, majd a Szovjetunió összeomlását követően a mesterséges államok (Jugoszlávia, Csehszlovákia) széthullásával kialakuló új nemzetállamok az időközben bekövetkezett globális fejlődés, a földrészen végbemenő integrációs folyamatok következtében *már nem válhattak a modernizációs folyamat keretévé*. Ezzel, pontosabban ennek a felismerésnek tudomásul nem vételével is összefügg az utóbbi háromnegyed évszázadban létrejött vagy területileg jelentősen megnövekedett „nemzetállamok” ideológiájában, politikájában az etnikai elem túlhangsúlyozása, az „organikus fejlődés pótlásaként”. A kelet- vagy kelet-közép-európai etnikai közösségek közül egyesek – ahogyan Pierré-Caps nevezte őket – „történelem-nélküli” nemzetek (Pierré-Caps 1995: 35–45) –, s tudatosodásukhoz ezért is volt szükség mítosz jellegű, konstruált történelemre. A nemzeti ideológia így kifejlődött típusa

ma sem tud mit kezdeni a toleranciával vagy az etnikai, kulturális pluralizmussal. Funkcióik így napjainkban jelentős mértékben diszfunkcionálissá válnak a hangsúlyozottan mononacionális nemzetállam kiépítésére való törekvésükben. A meglévő etnikai különbségek megkésett eliminálásával a „klasszikus” nyugati mintát követő mononacionális államok kialakítására irányuló törekvésük egyébként abból a szempontból is időszerűtlenné válik, hogy a nyugati országokban már elindult vagy elindulóban van, ha esetenként még csupán a szükségességének felismerése szintjén is, az állami keretek multinacionálissá válása is (Kulcsár 1996: 262, 268-269).

A nemzetállam újbóli „felvirágzása” Európa keleti periferiáján tehát olyan jelenség, amely elsősorban etnikai-ideológiai tartalmú, ilyen jellegű konfliktusokkal is telített, s jóllehet kikerülhetetlennek tűnik, valójában már időszerűtlen, szinte premodern jelenség. Aminék a globális összefüggések és a regionális szerveződések ellenére továbbra is szerepe van, s ha csökkenő mértékben és más szervezetekkel együtt lesz is a jövő politikájában és nemzetközi struktúrájában, az az állam – minden jelző nélkül.

A civilizációs folyamatok és a „nemzetállamok” összefüggése még bonyolultabbá válik, ha kilépünk ez euro-atlanti vagy akár az euro-ázsiai civilizáció keretei közül. A nemzetállam megteremtésének az euro-ázsiai civilizáció térségében kialakult változataiban is megfigyelhető ugyan az adott civilizáció sűrített kifejeződéseként felfogott vallásnak mint a nemzeti összetartozást előmozdító tényezőnek a háttározott szerepe – bár az ellenkezőjére is van példa. A modern török nemzetet például éppen a szekularizációval hozta létre Kemal Atatürk. A vallás nemzetformáló erőként azonban – s ez már ismét az aszinkronitás világába tartozhat – még erőteljesebben hat egyes ázsiai és afrikai térségekben. Elsősorban az iszlám ilyen szerepe tűnik kifejezettnek, ha nem is mindig eredményesnek. A függetlenség idején kifejezetten vallási alapon megalakult Pakisztán például az azonos vallás ellenére sem tudta megtartani a bengáli kultúrájú jelenlegi Bangladesht, s nem volt az iszlámnak *nemzetalkotó* jelentősége Indonéziában vagy Malajziában sem. Holott – különösen az utóbbi – elsősorban mohamedán vallású. Ám mindkét társadalomban lényeges tényező a hindu kultúra, nem szólva most egyéb tényezőkről. Azonos vallás különböző „nemzeti” identitású államok születésében is közrehat. A korábbi kulturális, a jelenlegi gazdasági viszonyoknak és hatalmi tényezőknél nem elhanyagolható jelentősége van. Az iszlámnak sem sikerült eddig az akár egységes arab államot sem létrehozni, ahogyan egyébként maga az iszlám mint vallás sem egységes. (Annyit azért meg kell jegyezni, hogy az uralmi formák változatlansága ellenére a közel-keleti és a Maghreb országok túlnyomó többségében nem történt meg az állam és a vallás elválasztása, s az utóbbi még mindig erős legitimáló erő. Lásd Lewis 1996:61-63; Hamdi 1966: 81-85.)

Ne gondoljunk azonban csak az iszlámra. A zsidó vallásnak szintén nagy jelentősége volt Izrael létrejöttében, és maradt mai életében

is, sőt a zsidó fundamentalizmus hatása aligha megkerülhető politikai probléma az országban. Kétségtelen a hinduizmus hatása is a jelenleg formálódó indiai nemzettudatra. (A múltjában ugyanis a leghatékonyabb tényező a gyarmatosítás elleni küzdelem, s az ebből fakadó szocialisztikus-demokratikus ideológia volt, s nem is zárnam ki ennek befolyását olyan egyértelműséggel ma sem, ahogyan ezt Huntington feltételezte.)

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a nyugat-európai országok nemzetté formálódásában is szerepet játszott – nemegyszer elmentmondásosan – a vallás. Gondoljunk csak a protestantizmus ilyen szerepére például Poroszországban, egyes német államokban, de az egységes német állam, a II. Birodalom megszületésében már közömbös tényező volt Németországban. Franciaország nemzetállammá fejlődése viszont éppen a protestantizmustól való megtisztításával indult el, míg a IV. Henrik által megteremtett egységes Franciaországot Richelieu éppen az egyetemes katolicizmust jelképező Szent Német-Római Birodalommal szemben fejlesztette abszolút monarchiává, s hangsúlyozta az államrezon fontosságát. Az olasz nemzeti egység a vallás ellenében jött ugyan létre, mégis további életében jelentős elem maradt a katolicizmus. Európa keleti részén pedig például a román, a szerb nemzettudat formálásában játszott jelentős szerepet az ortodoxia (Pászka 1994: 344–346).

Az úgynevezett Fekete-Afrikában azonban a nemzettudat formálódásában – ha erről az afrikai országok többsége esetében egyáltalán beszélhetünk – a vallásnak már csekély jelentősége van. A törzsi létből – többnyire a korábbi gyarmati igazgatási határok között – a „mononacionális nemzetállammá” való erőszakolt (nem ritkán genocidiummal is kísért) formálódás olyan, a modernizációt akadályozó jelenségnek látszik, amely egyre reménytelenebbül elszakítja ezt a térséget a globális folyamatoktól.

Az elmondottak talán alapot adhatnak egyes feltevésekre, amelyek szerint:

- egy-egy civilizáció sűrített kifejeződésének tartott vallási tényező különböző szituációkban és korszakokban különböző befolyást gyakorolhat a „nemzetállamok” kialakulására is;
- napjainkban a nemzettudatban a fundamentális vallási elem szerepe vagy éppen túlsúlya elsősorban a modernizáció sikerétől, illetőleg kudarcától függ;
- legalábbis nem igazolható, hogy az államok tevékenységét a valóságban sűrített civilizációs tartalom határozná meg, s az eddigi példák ezt nem is valószínűsítik például a gazdaság globális összefüggéseivel szemben.
- valószínű viszont, hogy a közös vagy hasonló gazdasági érdekek és a kulturális-civilizációs identitás azonos elemei együttesen elősegíthetik a regionális kooperációt.
- ilyen hatás előidézésében akár még olyan történelmi tényezők is közreműködhetnek, mint például a dél-európai és a Maghreb-régió esetében a mór kultúra (Kulcsár 1995a).

Ami tehát a vallási tényezőknek egy-egy szituációban való hangsúlyozását illeti – anélkül, hogy tagadnám a fundamentalista változatok jelentőségét –, nem látom hosszú távra megalapozottnak az egyes civilizációknak a vallásban való sűrített kifejeződését és ennek döntő szerepét a következő század politikai arculatának megformálásában. (Gondoljunk pl. Latin-Amerikára mint „civilizációs” egységre.) Ezzel természetesen nem tagadom, hogy a Huntington által említett nagy civilizációs egységek kifermálódásában a vallások valóban alakító módon működtek közre.

A történelem aszinkron jelenségei különböző civilizációk vagy kulturális tartalommal telíthetővé válnak, a nagy kérdés azonban az, hogy magát az aszinkronitást a nagy civilizációk közötti eltérések, fejlődésbeli különbségek hozzák-e létre, vagy a különbségek jelentősége éppen abból fakad, hogy az aszinkron jelenségek politikai céltudatosság nyomán telítődnek ilyen elemekkel. A kérdésre adott válasz, így a jelenség politikai kezelése is más lehet, ha nagy civilizációs egységeken belüli, illetve közötti aszinkron jelenségekről van szó.

Maradjunk a nemzetállam példájánál.

Európában a nemzetállam megjelenése a különböző régiókban és különböző időszakokban csak bizonyos fokig írható a régiók közötti különbségek számlájára. Az etnikai elem nemzetivé tudatosodása lényegében megindult a keleti és a kelet-közép-európai régiókban is akkor, amikor a nyugati nemzetállamok megjelentek, de a földrész politikai szerkezete hosszabb időre nem engedte meg, jobb esetben neheztette a nemzetállamok kialakulását. Természetes tehát, hogy minél később alakultak ki, és – a korábbi viszonyokból, nemkülönben létrejöttük vagy kiterjedésük politikai körülményeiből adódóan – minél nagyobb mértékben foglalnak magukba ezek az új államok nemzeti kisebbségeket, *annál erősebb a nemzettudatuk*, annál inkább törekednek a nemzetállam mononacionális tartalmának akár erőszakos kialakítására, és annál érzékenyebben reagálnak minden olyan momentumra, amelyben ezt a törekvést veszélyeztetve látják. Ráadásul, Európa keleti régióinak egyes országaiban a „szocialista” évtizedek nem csupán fenntartották, sőt erősítették a premodern jellegű, „Gemeinschaft”-elemeket tartalmazó paternalista politikai kultúrát, hanem ez a kultúra eleve tartalmazott „rejtett” (esetenként nem is rejtett, hanem a „szocializmus” legitimációjára is felhasználott) etnikai-nemzeti elemeket. Ez a paternalista-közösségi politikai kultúra alkalmasnak is bizonyult egyes országokban, elsősorban az újonnan keletkezett „nemzetállamokban” a premodern jellegű etnikai-nemzeti közösség abszolutizálására. Arra, hogy legalábbis az érintett társadalmakban uralkodó helyzetben lévő nemzetek elfogadják a mono-nacionális állam kialakítását.

A nemzetállamok fejlődésében Európában is megmutatkozó aszinkron jelenségek politikai következményei lényegesek lehetnek. Ismert például, hogy ma is megakadályozzák a nemzeti kisebbségi jogok terén az emberi jogok biztosításához hasonló védelmi rendszer kialakulását. Világosan jelzi ezt az Európa Tanács miniszteri bizottsága által 1994. november 10-én elfogadott „Keretegyezmény a nemzeti

kisebbségek védelmére” szövegének rendkívül óvatos fogalmazása (lásd erre Kulcsár 1996: 262–270). Nemrég pedig éppen Budapesten jelentette ki az Európa Tanács egyik felelős vezetője, hogy nem is várható az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 1201 sz. ajánlásának kötelező jogi normává alakítása.

Politikai problémák egy régión vagy civilizációs egységen belül természetesen nagyon sok forrásból keletkezhetnek, az aszinkron jelenségekből adódóak azonban a legnehezebben megoldhatóknak tűnnek, s akár a hosszú távra jóval erőteljesebben ható folyamatokból adódó politikai követelményeket is háttérbe szoríthatják.

Samuel Huntington sem tagadta, hogy az euro-atlanti civilizáció sok tekintetben behatolt a többi nagy civilizációs egységbe is. Szerinte azonban ez a behatolás csak felületi hatásokat ért el, a lényeges jellemző vonások változatlanok maradtak. Azt hiszem azonban, azokban az országokban, amelyek a modernizálódás magas szintjét érték el – tartozzanak bármelyik civilizációs egységhez – az euro-atlanti hatás a felületi jelenségeknél mélyebbre is jutott, ha nem is tud rövid távon megváltoztatni kulturális jellemzőket. Az euro-atlanti államszerkezet és jogrendszer például ezekben az országokban jórészt demokratikus vonásokat mutat, ha hatnak is a politikai és jogi kultúra ezekkel szemben álló sajátosságai. Ez abban is kifejeződik, hogy más civilizációkhoz tartozó államok is folyamatosan is részesei kívánnak lenni a második világháború óta kialakult globális és regionális nemzetközi rend szervezeti struktúrájának, az ezekben folyó döntési folyamatoknak.

A nemzetközi világrendbe való *formai* beilleszkedés két ellentétes folyamatban fejeződik ki. Optimális esetben ez a beilleszkedés – alátámasztva a globális gazdasági folyamatokkal – visszahat az eredeti civilizációs tényezőkre, halványíthatja őket, sőt az euro-atlanti minta hatását erősítheti összefüggéseik alakulásában. Még ebben az optimális esetben sem látható azonban a *nemzetközi szervezeti struktúra hatékonyabbá formálódása*. Ezzel szemben éppen a civilizációs különbségeket és az aszinkronitást együttesen megtestesítő országok lépnek fel, természetesen különböző ideológiai kifejeződésekre, sokszor éppen az euro-atlanti civilizáció múltbeli politikai eszméire – mint például az egyes államok korlátlan szuverenitására, a külső beavatkozás tilalmára stb. – hivatkozva. Ebben az esetben tehát alapvető ellentmondással állunk szemben: a civilizációs különbségek és a történelmi aszinkronitások politikai kezelése csak fejlettebb nemzetközi politikai struktúrákkal lenne kezelhető, ám éppen ezek kialakulását akadályozzák az aszinkron jelenségek és különböző civilizációs tartalmat hordozó tényezők.

Roszsabb esetben – és pedig nem függetlenül a globális gazdasági folyamatok kiszámíthatatlan alakulásától, a hatékony rendezés elmaradásától (amellyel szemben ma éppen a gazdaságon belüli tényezők hatnak elsősorban) –, ha a jövő viszonyaiban a turbulens vonások erősödnek, akkor bármilyen jövőkép felvázolása nagyon nehézé válik. A turbulencia ugyanis „véletlenszerűséggel” vagy legalábbis kiszámíthatatlanul hangsúlyozhatja, sőt túlhangsúlyozhatja akár a civilizá-

ciós különbségek, akár az aszinkron jelenségek elemeit, sőt egyes nagyon mélyen fekvő civilizációs tényezőket aktivizálhat.

Eppen az egymás mellett élő aszinkron jelenségek folytán vagy a különböző civilizációs elemek túlhangsúlyozódása miatt a jövőkép többféle scenárióban ábrázolható. Ha tehát ezzel kapcsolatban ismét Kissingerre hivatkozhatok, két megállapítását is idézhetném. Az első szerint a legrosszabb scenárióra való felkészülés elősegítheti valósággá válását, a második pedig azt mondja: az államférfi mindig megmenekülhet kétségeitől, ha a legkedvezőbb feltételezéseket alakítja ki a jövőről, s alkalmasságának próbája, képes-e védekezni a kedvezőtlen, sőt előreláthatatlan helyzetekkel szemben. Kérdés, megoldja-e a problémát a harmadik: „Az államférfi vizsgálja: vajon kiszakíthatja-e magát a taktikai döntések sodrából országa hosszú távú érdekei felé, s megfelelő stratégiát tud-e kidolgozni teljesítésük érdekében” (Kissinger 1995: 818, 168, 109).

HIVATKOZÁSOK

- Brzezinski, Z. 1993. *Out of Control*. New York: Charles Scribner's Sons
- Drucker, P.F. 1993. *Post-Capitalist Society*. New York: Harper Business
- Fukuyama, F. 1992. *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press
- Hamdi, M. E. 1996. The Limits of the Western Model. *Journal of Democracy*, (7) 2.
- Huntington, S. 1995. Civilizációk háborúja? *Külpolitika*, (I. évf.) 3-4. sz.
- Jaspers, K. 1968: *The Origin and Goal of History*. New Haven and London: Yale University Press
- Kennedy, P. 1993. *Preparing for the Twenty-First Century*. Toronto: Harper Collins Publishers Ltd.
- Kissinger, H. 1995. Diplomacy. London, etc.: Simon and Schuster
- Kulcsár K. 1995. Az európai integráció és Magyarország. *Külpolitika*. (I. évf.) 3-4.
- 1995. Prospects and Realities (An Outline of a Potential Version in the Political Development of Europe. In: *Europäische Vision*. Budapest: Europa Institut
- 1996. A kulturális jogok és a demokratikus biztonság Európában. *Magyar Tudomány* (XLI) 3.
- Lewis, B. 1996. Islam and Liberal Democracy. A Historical Overview. *Journal of Democracy*, (7) 2.
- Pászka I. 1994. *Román eszmétörténet 1866-1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban*. Budapest: Aetas-Századvég
- Pierré-Caps, S. 1995. *La Multination. L'avenir de minorités en Europe centrale et orientale*. Paris: Éditions Odile Jalob
- Popper, K. 1984. *The Open Society and its Enemies*. 1-2. köt. (Fifth, revised ed.) London and Henley: Routledge and Kegan Paul
- Spengler, O. 1994. *A Nyugat alkonya*. Budapest: Európa Könyvkiadó. (A mű első kötetét a szerző 1917 decemberében fejezte be. A magyar fordítás az 1923. évi kiadás alapján készült.)
- Toynbee, A. J. 1976. *Mankind and Mother Earth*. London: Oxford University Press

HERCZEGH GÉZA

Globalizáció és regionalizmus a mai nemzetközi jogban és politikában

Kolumbusz útja 1492 őszen minden bizonnyal a világtörténelem egyik legnagyobb tévedése volt. Nem oda érkezett, ahová elindult, nem azt találta meg, amit keresett és nem azt érte el, amit előmozdítani akart. Azt ugyan jól sejtette, hogy a Föld gömbölyű, de méreteiről, valóságos arányairól teljesen téves elképzelései voltak. Amerika felfedezése Spanyolországnak nem a kereskedelmét fejlesztette, hanem olyan hódításokra ösztönözte, amelyek nyomán az első igazi világhatalommá nőtt, hogy egy évszázad múlva ebbe a túlméretezett szerepbe annak rendje és módja szerint beleroppanjon – miként eddig valamennyi állam, amely ilyen szereppel megpróbálkozott. E tévedések dacára Kolumbusz utazásának jelentőségét aligha lehet túlbecsülni, csak éppen nem azoknak a szempontoknak az alapján, amelyek elindították.

A mi századunk – ez a bizonyos XX. – joggal nevezhető a nagy tévedések és a nagy csalódások korának. Ki merné ma állítani, hogy egy ország lakosságának életszínvonala és területének nagysága között releváns összefüggés van, mint ahogyan azt a Lebensraum-teória alapján állították, vagy hogy – egy másik elmélet szerint – a termelőeszközök államosítása szükséges ahhoz, hogy az emberek jobban és szabadabban élhessenek? Ha az a bizonyos „marslakó” körül nézne a mai Európában, és valakitől azt hallaná, hogy a század közepén ezen a földrészén nagy háború dúlt, biztosra venné, hogy azt Oroszország meg Anglia vesztette el, és Németország volt az, amelyik megnyerte. A századunkban oly fényes karriert befutó jóléti állam jövőjét is egyre többen megkérdőjelezzik, és pedig azon demográfiai változások – a társadalom elöregedése – miatt, amelyeket alapvető szándékaitól függetlenül előidézett.

1918 szeptemberében IV. Károly Szarajevóba küldte Tisza Istvánt, hogy tájékozzódjon az ottani helyzetről. Tisza azt fejtegette az akkor már a délszláv egység bűvöletében élő helyi politikusoknak, hogy Boszniának különálló politikai egységként – corpus separatumként – kell fennmaradnia, amit azok olyan derűtséggel fogadtak, hogy Tisza, önuralmát elvesztve, az asztalt csapkodta. E látogatás után hetvenhét évvel a világ első nagyhatalma nem tudott okosabbat, mint hogy a diplomáciai meggyőzés és kényszer eszközeit egyaránt igénybe véve, rávegye az érdekelteket arra, hogy Bosznia-Hercegovinát különálló államként fogadják el. Hogy ez végül sikerülni fog-e vagy sem, az persze kérdéses, de az embernek el kell gondolkoznia nemcsak a történelem szeszélyes fordulatain, hanem az emberi előrelátás felettébb fogyatékos voltán is.

Tíz évvel ezelőtt „A nemzetközi jogalkotás mai lehetőségei és korlátai” címmel – többek között – azt írtam: „Abból, ami bekövetkezett – és ahogyan mindez bekövetkezett –, az 1945–1947-es esztendők nemzetközi jogának megalkotói nem sokat láttak előre, akár a tényleges elért eredményekre, akár a valóban bekövetkezett változásokra gondolunk, sőt mi több: a konfliktusmegoldás módozatainak és eszközeinek kijelölésében sem voltak szerencsések” (Herczegh 1987: 14).

Mindezt azért mondtam, mert előadásom címéből adódóan állást kell foglalnom abban a kérdésben, hogyan és milyen mértékben érvényesülnek korunkban az univerzális – vagy más néven: globális – és a regionális tendenciák. Nos, Adeno Addis professzor az amerikai Notre Dame egyetem által 1991-ben az etnikai kisebbségek kérdéseiről rendezett konferencián a következőkkel vezette be előadását: „Az 1990-es évek látszólag ellentétes irányzatok jegyében kezdődtek. Egyrészt a nemzeti és etnikai tudatosodás újjászületésének és megerősödésének lehetünk tanúi világszerte ... másrészt viszont láthatunk politikai és gazdasági unióra irányuló törekvéseket nagyobb egységek kialakítása érdekében.

Amit megfigyelhetünk, az az etnikai tudat és szeparatizmus újbóli megjelenése egy olyan fejlődéssel párhuzamosan, mely – úgy tűnik – elismeri a kései XX. század gazdasági és technológiai imperatívuszait, a nemzetek és közösségek életének kölcsönös függőségét. Nehéz megmondani, melyik irányzat fogja uralni az évtized nemzetközi politikai életét. Jósolni aligha lehet, még kevésbé tanácsos, tekintettel a nemzetközi politika jellegére az utóbbi egy-két esztendőben. Az bizonyos, hogy egyik irányzat sem fog eltűnni a politikai porondról...”

Ha ezt kiegészítjük azzal, hogy nemcsak a XX. század utolsó évtizedét, hanem a század egészét jellemző irányzatokról van szó, egyetérthetünk Addis professzor megközelítésével. A nemzeti mozgalmak feszítették szét az Osztrák–Magyar Monarchiát, bomlasztották fel néhány évtizeddel később a nagy gyarmatbirodalmakat, hogy az utóbbi években az önkényuralmi eszközökkel összetartott föderációkra kerüljön sor. Ugyanakkor mellettük vagy velük szemben a nagy egységek gazdasági előnyei egyre nyilvánvalóbbak lettek. A XX. század

egyik nagy ellentmondásával állunk szemben, mely nyilván nem tűnik el az ezredfordulóval, hanem tovább kísér minket a még belátható jövőben. Egyik irányzatot sem lehet tagadni, egyiket sem a másiknak alárendelni, hanem a két alapvető tendenciát és számos mellékhatásukat egyaránt figyelembe kell venni.

Ez eddig közhely, amelynek megfogalmazása nem igényel sem különösebb bölcsességet, sem gazdag történelmi tapasztalatokat. A tulajdonképpeni feladat az említett irányzatok érvényesülésének bemutatása és elemzése. A mi esetünkben az, hogy milyen választ adott – adhatott – a nemzetközi jogalkotás ezekre az egyetemes és a részleges, a globális és a regionális szabályozás keretei között, és pedig két problémakör kapcsán. Egyikről sem állítható, hogy mellékes és elhanyagolható lenne. Az első az atomfegyverek tilalmának ügye, a második a kisebbségek nemzetközi védelme.

AZ ATOMFEGYVERKEZÉS

Ami az atomfegyvereket illeti, alkalmazásuk tilalmának kérdése fél évszázada van napirenden. A Los Alamos-i kísérleti robbantást nem számítva 1945. augusztus 6-án Hiroshima, három nappal később pedig Nagaszaki felett került sor nukleáris fegyver bevetésére. Azóta tudjuk, hogy az emberiséget ezzel a szörnyű találmánnyal ki lehet irtani s a Földet tartósan lakhatatlanná tenni, ami mint gondolat, lehetőség és tény egyaránt elfogadhatatlan mindannyiunk számára.

Mi a megoldás, vagy inkább, mi lehetne a megoldás? 1946. január 24-én az ENSZ Közgyűlésének első – egyhangúlag elfogadott – határozata bizottságot állított fel olyan javaslatok kidolgozása végett, amelyek a nukleáris és egyéb jelentős tömegpusztító fegyvereket kiküszöbölik az államok fegyvertárából. Azóta rengeteg időt és energiát fordítottak az atomfegyverekre vonatkozó nemzetközi jogszabályok kidolgozására. Számos jelentős részmegállapodás jött létre, amelyeknek a pusztta áttekintése sem könnyű dolog, mégsem mondhatjuk, hogy a kitűzött célt elértük volna, hiszen a megoldás csakis globális lehet.

Részmegállapodásokról van szó abban az értelemben, hogy nincs globális szintű, azaz univerzális jellegű nemzetközi egyezmény, mely kifejezetten megtiltana atomfegyverek bevetését. Ez nem zárja ki azt, hogy a fegyveres összeütközések során alkalmazandó általános hatályú szokásjogi és részben szerződéses szabályokból ilyen tilalmat ne lehetne levezetni, de mivel a Nemzetközi Bíróság előtt most van egy ezzel kapcsolatos tanácsadó vélemény iránti megkeresés, nem térhetek ki erre a kérdésre.¹ Ami viszont az atomfegyverekkel kapcsolatos univerzális vagy kvázi-univerzális egyezményeket illeti, annyiban részlegesek, hogy az atomkísérletek megszüntetéséről szólnak a légkörben, a tengerek mélyén, az Antarktiszon és a viláágűrben, illetve megtiltják az atomfegyverek továbbadását (atomsorompó-egyezmény).

Vannak viszont regionális megállapodások az atomfegyvereknek a kérdéses régióból való kiküszöböléséről, ideértve alkalmazásuk tilalmát is. Vagyis: ami globális mértékben nem sikerült, azt regionális kereket között el lehetett érni.

A fegyver hatalom, és természetesen az atomfegyver birtoklása is az. Az államok közössége, valamint a kapcsolatait rendező nemzetközi jog nem a hatalom koncentrációjára – monopóliumára –, hanem az egyensúlyára épül.

Ennek a hatalmi egyensúlynak a kialakítása és megőrzése tette olyan nehézé, bonyolulttá az atomfegyverekre vonatkozó megállapodások megkötését. A cél változatlan, a feladat pedig nehéz, de nem megoldhatatlan. Az úgynevezett atomsorompó egyezmény 6. cikke értelmében a szerződő felek kötelezték magukat arra, hogy „jóhiszeműen tárgyalásokat folytatnak hatékony intézkedésekről az atomfegyverkezési verseny mielőbbi megszüntetése, valamint az atomleszerelés érdekében általános, teljes, szigorú és hatékony nemzetközi ellenőrzés mellett történő leszerelésre vonatkozó egyezményről”.

A globális szint szembeszökő jelensége a független államok számának gyors növekedése. Az ENSZ-nek megalakulásakor 50 tagja volt, ma nem kevesebb, mint 185. Ilyen létszámú szervezet működése nyilvánvalóan más fortélyoknak engedelmessé válik, mint ha negyedannyi egységgel lenné dolga. Az alkotmánybírósgon sokat vitáztunk arról, hogy az eredetileg megállapított 15 fős létszám szükségképpen két tanács felállításához – és ebből adódóan számos más problémához – vezet, mert 15 fős tanács nem működhet eredményesen. Azóta a létszámot 11 főre szállították le.

Tíz évvel ezelőtt már megpróbáltam számokkal érzékeltetni, hogy a létszám bővülése milyen hatással volt a nemzetközi jogalkotásra például a genfi jog terén (Herczegh 1987: 19–20). Nemcsak a folyamat lassul le erőteljesen, de a szabályozás is egyre bonyolultabbá válik, vagy megreked az elvi deklarációk szintjén, egyszerűen azért, mert az államok közössége, amelynek viszonyait rendeznie kell, egyre kevésbé homogén.

A nagyvilág már nem Európa „hinterlandja”, sőt Európa már a világ közepének sem tekinthető, de egy valamit a nagyvilág – úgy látszik – mégis eltanult Európától, és pedig azt, hogyan lehet a sokszínűség, a felaprózottság dacára eredményes együttműködést kialakítani. A nagy birodalmak kevésbé érdekeltek a nemzetközi együttműködésben, mint a kisebb államok, Európa viszont 476 óta nem birodalmakban gondolkozott, hanem korlátozott terjedelmű kisebb államokban, amelyek sokszor gyorsabban fejlődtek, mint más világ-részek birodalmi. Európa példáját most már a többi kontinens államai is követni próbálják. A távolkeleti kis tigrisek bizonyítják, hogy kis terület viszonylag kis számú lakossága is fejlődhet dinamikusán, ha sikeresen kapcsolódik be a nemzetközi munkamegosztás és együttműködés folyamatába.

Nagyobb vagy kisebb, több vagy kevesebb egységgel kell-e számolnunk? A kérdés rosszul van feltéve. Minél inkább kibontakozik

globális szinten a gazdasági, politikai, kulturális stb. együttműködés, annál inkább szükség van regionális együttműködésre és a megfelelő szervezetekre. Az ENSZ Alapokmányának 52. cikke az úgynevezett regionális szervezetekről szól, amelyek a béke és biztonság helyi keretek között történő fenntartásával foglalkoznak. Olyan szervezetek is vannak azonban szép számmal, amelyek gazdasági jellegűek, vagy legalábbis más irányú együttműködés szervezésében érdekeltek. Egy előadás keretében még felsorolni sem lehet őket.

Jogi szempontból velük kapcsolatban a legérdekesebb – ami egyébként számomra a XX. század legnagyobb jogi vívmányának tűnik – az integrációs szervezetek struktúrája és döntéshozatali módja, a szakítás az egyhangúság és az egy állam – egy szavazat elveivel, az úgynevezett „független” szakértők alkalmazása. Általuk sikerült lehetővé tenni nagyobb egységek kialakítását úgy, hogy azokon belül a kisebbek is fennmaradjanak, vagyis a szorosabb együttműködést a részt vevő országok és népek egyéni vonásainak megőrzése mellett.

Az állami szuverenitás iránti nosztalgiát éppoly hamisnak érzem, mint diadalmasan harsány eltemetését. Az európai integráció kisebb tagjai nem kevésbé szuverének, mint amilyenek száz évvel ezelőtt voltak. Nem ebben áll a változás lényege, hanem a nemzetközi élet és a nemzetközi kapcsolatok intézményesedésében, és hogy ennek során a döntési szintek száma is bővül.

A KISEBBSÉGEK JOGVÉDELME

Mindez vonatkozik a nemzeti-etnikai-nyelvi kisebbségek problémáira. Ne bonyolódjunk a meghatározás nehézségeibe, mert féltő, hogy nem keveredünk ki belőlük, hanem maradjunk nemzetközi jogi védelmük körében. Többé nem kérdéses, hogy a kisebbségek védelme nem „belügy”, hanem mint „az emberi jogok nemzetközi védelmének lényeges összetevője a nemzetközi együttműködés területére tartozik”, de feladatai globális szinten nehezen oldhatók meg.

Mi magyarok hajlamosak vagyunk arra, hogy a kérdést kizárólag közép-európai nézőpontból közelítsük meg, eszerint a lényeg az, hogy ahol a politikai határokat a nyelvi-etnikai határoktól eltérően vonták meg, a mindenkori hatalom ellenállhatatlan kísértést érez az iránt, hogy a nyelvi határokat a politikaiakhoz igazítsa, mégpedig a kisebbséghez tartozók kiüldözése és áttelepítése útján, vagy az asszimiláció hol durvább, hol finomabb eszközeinek alkalmazásával. A kisebbséghez tartozók mindezt – érthetően – nem fogadják kitörő lelkesedéssel és főleg nem az újabban „etnikai tisztogatásnak” nevezett változatokat. Ebben a térségben úgynevezett „történelmi” kisebbségek vannak, amelyek fenn akarnak maradni és identitásukat megőrizni, sőt fejleszteni kívánják.

Más, főleg tengerentúli országokban a lakosság különböző időpontokban érkezett, eltérő etnikumú bevándorlókból áll, akik minél előbb százszázalékos amerikaiak, brazilok, ausztrálok stb. akarnak

lenni. Ők azért és annyiban szorulnak védelemre, amennyiben az előttük érkezett bevándorlók előítéletei és fenntartásai ezt az önkéntes asszimilációs folyamatot akadályozzák vagy nehezítik.

Ismét mások az úgynevezett bennszülött „öslakosság” védelmének kérdései, valamint azok a problémák, amelyek számos úgynevezett „fejlődő” országban a törzsi kapcsolatok és az állam egésze iránti lojalitás konfliktusából adódnak. Nyilvánvaló, hogy globális méretekben a jogi szabályozás csak elvont – elvi – szinten mozoghat, kevés jogot és kevés kötelezettséget állapíthat meg, más szóval: az általa nyújtott védelem nem hatékony. Az a bizonyos „legnagyobb közös nevező” a valóságban nagyon kicsi, illetve alacsony. Ez jellemző a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 27. cikkére, illetve az ENSZ Közgyűlésének 1992. december 18-án elfogadott 47/135 sz. határozatában foglalt deklarációjára. Sem ezt, sem amazt a típusú kisebbséget nem elégítik ki.

Az említett deklaráció szövegezési munkálatait egy 1978. évi jugoszláv kezdeményezés indította el. Tehát 14 esztendő kellett a vérszegény szöveg elfogadásához, miután megjárta a különböző bizottságok és albizottságok napirendjét, megszervezte egyes delegációk definíciós buzgalmanak szórászhasogatásait. „Vajúdtak a hegyek, és egeret szültek...” – mondhatnánk joggal.

A kisebbségvédelem terén a nemzetközi jogalkotás szóba jövő követhető szintje a kontinentális – a mi szempontunkból európainak nevezhető – szint. Közvéleményünk figyelmét elkerülte az a folyamat, amelynek következtében számos európai állam „bevándorló” ország lett. Az etnikai kisebbségről hallván a franciák nem a szomszédos országokban élő franciákra gondolnak, hanem a köztük élő több millió észak-afrikaira, a németeknek pedig az odavándorolt kb. négymillió török jut az eszébe, akiknek egy részéről aztán kiderül, hogy nem is török, hanem kurd, akik a törökökkel szemben fennálló számlájukat időnként német városokban próbálják rendezni és viszont. Az angolok figyelmét is a hajdani birodalomból bevándorolt különböző etnikumok jelenlétéből adódó kérdések foglalkoztatják és nem a külföldre sodródott angolok. Nem könnyű ezeket az úgynevezett „történelmi” kisebbségek gondjaival közös nevezőre hozni, és ez a körülmény azt is megmagyarázza, hogy a kisebbségekre vonatkozó „európai normák” körül miért támad annyi vita. Az úgynevezett soft law és a hard law különbségéről van itt szó, arról, amit néhai kiváló mesterem, Buza László, programjellegű normának nevezett, és amivel manapság tele van a nemzetközi jog pincéje, padlása egyaránt.

Határozottan elutasítom azonban azt a defetistának nevezhető álláspontot, mely szerint a kisebbségek számára „a jövő nem látszik nagyon reményteljesnek” és többségükben „óhatatlanul asszimilációra vannak ítélve” (Kende 1995: 15).² Aki a kisebbségek nemzetközi védelmének kilátástalanságát hirdeti, valójában az emberi jogok hitelét csorbítja. Mi marad a nemzetközi jog „értéktartalmából”, ha az emberi jogok védelmét kivonjuk belőle? E jogok lényege annak biztosítása, hogy azok lehessünk, akik valóban vagyunk, azokhoz tar-

tozhasunk, akikkel összetartozónak érezzük magunkat, hiszen minde-
nekelőtt „társas lények” vagyunk. Ezzel már is azoknál az emberi
jogoknál tartunk, amelyek csak másokkal együtt – közösen – gyako-
rolhatók, tehát – tetszik, nem tetszik – kollektív jellegük van, ame-
lyek azért „vannak”, azért illetnek meg egy embert „egyénilag”,
mert az illető egy bizonyos közösséghez, kollektívához tartozik. Ha
az adott kollektíva – a nemzeti vagy vallási kisebbség – nem létezne,
a magukat odatartozónak valló személyek egyéni joga sem létezhet,
és ennyiben a kérdéses jog ismét visszautal eredetének kollektív vo-
natkozásaira.

Az egyéni és a kollektív emberi jogok problémái azonban bajosan
helyezhetők el ennek az előadásnak a keretében, mely arról szól,
hogy milyen jogalkotás és milyen jellegű döntés hozható univerzális,
milyen kontinentális, és milyen regionális vagy bilaterális szinten.
Ismétlem, nem osztom azt a pesszimista álláspontot, mely a történel-
mi kisebbségek nemzetközi védelmét kilátástalannak ítéli. A jogi sza-
bályozás hatása nem mindig akkor és abban az irányban jelentkezik,
amikor és ahol megalkotói várják. Az Atlanti Charta, amikor arról
szólt, hogy mindazok, akiket megfosztottak szuverén jogaiktól és
önkormányzatuktól, visszaszerezzék azokat, Churchill szándékai el-
lenére végzetes csapást mért a gyarmatbirodalmakra, és az a tény,
hogy az Egyesült Államok hadba szállt a faji megkülönböztetést val-
ló és gyakorló nácizmussal, déli tagállamainak szegregációs gyakor-
latát is aláasta. Az emberi jogok eszméjének hatását sem lehet tetszés
szerint önkényes korlátok közé szorítani. Az ott is hatni fog, ahol
nem akarják.

Mindenesetre vannak kérdések, amelyeknek szabályozása univer-
zális, kontinentális vagy regionális megoldást kíván, vannak, ame-
lyek bilaterálisat igényelnek. Hogy eddigi példánknál, a kisebbség-
védelemnél maradjunk, a regionális vagy kisebbségi nyelvek Euró-
pai Chartája igen szellemes és eredeti megoldást tartalmaz eltérő hely-
zetek egyetlen átfogó keretben történő jogi rendezésre. Ötletességét
tekintve akár az integrációs szervezetek struktúrájához is hasonlít-
hatnám (Kovács 1996: 60–100). A bilaterális megállapodások szintje
felettlőbb alkalmas olyan kérdések részletes szabályozására, mint pél-
dául az anyanyelvi oktatás tankönyvekkel való ellátása, ilyenre alkal-
mas oktatók kiképzése, diplomák kölcsönös elismerése stb., amelyek
kontinentális keretek között bajosan rendezhetők.

Vannak kérdések, amelyek az államinál is alacsonyabb szintre kí-
vánkoznak. Vegyük közelebről szemügyre az Európa Tanács köz-
gyűlésének 1201. számú ajánlását, a nemzeti kisebbségek jogairól
szóló kiegészítő jegyzőkönyv 11. cikkének szövegét, mely egyesek
szemében valóságos botránykönek számít: „Azokban a régiókban,
ahol többségben vannak, a nemzeti kisebbséghez tartozó személyek-
nek joguk van arra, hogy alkalmas helyi, illetve autonóm igazgató-
suk vagy különleges státusuk legyen, mely megfelel a sajátos törté-
nelmi és földrajzi helyzetnek és összhangban van az állam belső jo-
gával.”

A jegyzőkönyv – címétől eltérően – nem a nemzeti kisebbségeknek mint olyanoknak, hanem a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek a jogairól szól, tehát nem kollektív, hanem közösen – együttesen – gyakorolt individuális jogokról, mégis támadások keresztjébe került. Hogy miért, az aligha titok, hiszen gazdag történelmi tapasztalatok bizonyítják, hogy viszonylag kis létszámú nemzeti kisebbségek évszázadokon át fennmaradhatnak (pl. a szászok Erdélyben), ha megfelelő önkormányzattal rendelkeznek. Az önkormányzat tehát a fennmaradás vagy a beolvadás kérdése, amellyel olyan erő, mely számtalan nehézség leküzdésére képes. Az USA fejlődése szempontjából óriási jelentősége volt az állam föderatív szervezetének. A Csendes-óceánig nyomuló telepéseknek nem kellett a kezdeményezőiket bénító állami bürokrácia terhét magukkal hurcolniok, mint az oroszoknak Moszkvától Kamcsatkáig.

Az úgynevezett Worms-jelentés a következő magyarázatot fűzte a 11. cikkhez: „A 10. és 11. cikkek olyan jogokról szólnak, amelyeknek politikai kihatásaik vannak, azzal a szándékkal szövegezték meg őket, hogy minden körülmények között megőrizték az állam integritását. Ha a helyi és regionális hatóságoknak olyan státusuk van, hogy az lehetőséget ad bizonyos fokú igazgatási autonómiára olyan régiók esetében, ahol a kisebbségek többségben vannak, az csak az állam belső jogával összhangban létesíthető.”

A múlt év végén a Joggal a Demokráciáért elnevezésű bizottságtól szakvéleményt kértek a 11. cikk értelmezését illetően. Sorra véve az előzményeket, a bizottság arra a következtetésre jutott, miszerint a nemzetközi jog elvileg nem kötelezheti az államokat a kisebbségek problémájának területi megoldására, hanem „tág választási lehetőséget ad a 11. cikkből adódó kötelezettségek teljesítését illetően”, amihez a helyi önkormányzatról szóló Európai Charta hasznos útbaigazításokat adhat, azok azonban irányelvek és nem a 11. cikkből folyó követelmények. A különleges státust alkotó intézményeknek képviselniük kell a kisebbségeket és biztosítaniok azt, hogy meghallgassák őket, amikor őket közvetlenül érintő törvényhozási és igazgatási intézkedésekről van szó, hogy bevonják az őket közvetlenül érintő országos és regionális tervek kidolgozásába, értékelésébe és végrehajtásába, valamint azt is biztosítaniok kell, hogy ténylegesen részt vehessenek a döntéshozatal folyamatában. „Ezek csupán a minimális követelmények – mondta a bizottság –, a különleges státus ennél jóval messzebb mehet, és a régiót illetően törvényhozási és végrehajtási jogosítványokat adhat, és az állam részleges föderalizálásához vezethet.”³

Ami az „összhangban az állam belső jogával” kifejezést illeti, ez a bizottság szerint keretet ad, de egyúttal biztosítékot – garanciát – is gyakorlásának jogi kereteit illetően. „Mi több, az Emberi Jogok Európai Egyezménye szerveinek következetes joggyakorlata szerint, az államnak a kérdéses jogi rezsim megállapítására vonatkozó diszkreciós hatalmát korlátozza az a tény, hogy annak összhangban kell len-

nié az Egyezményvel és jegyzőkönyveivel. Semmi esetre sem lehet az a hatása, hogy a 11. cikket lényegétől megfossza.”⁴

Nem sokan tudják, hogy a mai Belgium az új alkotmány szerint három közösségből és négy nyelvterületből áll. Ezek egyike a német közösség, illetve a német nyelvterület. Az utóbbi kiterjedése 854 km², népessége 68 000 fő, ami Belgium tízmilliós lakosságának 0,7%-át teszi ki. Kicsinysége dacára területi önkormányzattal rendelkezik. A német nyelvű közösség tanácsának hatáskörébe tartozik nemcsak a Belgiumon belüli közösségekkel való együttműködés, hanem a nemzetközi kooperáció is, sőt nemzetközi egyezmények kötése a kultúra, a szociális ügyek és a közoktatás területén. A német nyelvű közösség 1992 óta a Maas–Rajna Eurorégió része, mely egyébként belga, német és holland területeket ölel fel, 1994 júniusában pedig először választott közvetlenül saját képviselőt az Európa Parlamentbe. Ennek ellenére – vagy talán éppen ezért! – nincs nyoma a német kisebbség körében szeparatizmusnak (Herczegh 1996).

Valamikor úgy tanultuk és úgy tanítottuk, hogy nemzetközi egyezmények megkötésének joga föderációk esetében a szövetségi állam hatáskörébe tartozik és a föderáció tagállamai ilyen jogosítvánnyal nem rendelkezhetnek. Az újabb gyakorlat azonban e jog megadásától egyre kevésbé idegenkedik, sőt föderatív struktúrájúnak sem kell lennie az államnak ahhoz, hogy egyes önkormányzati egységei megállapodhassanak a szomszédos állam hasonló önkormányzati szerveivel például a környezetvédelem vagy a határ mindkét oldalán élő azonos etnikumot különösen érdeklő anyanyelvi oktatás kérdéseiben. Emiatt a világ biztosan nem dől össze. Hogy napjainkban irreális ilyesmit feltételezni? Meglehet, de a világ már sokszor rácaffolt nagyon is megalapozottnak, tudományosan igazoltnak tűnő jóslatokra. Számítatlan kérdést sohasem oldottak meg, hanem egyszerűen megszűntek kérdések lenni.

Az elmondottakat vita kezdeményezésének szándékával és éppen ezért sarkítva, az alábbiakban összegezem:

1. A különböző – ellentétes – irányzatok egyidejűleg érvényesülnek, és az egyik hatása – közvetve – a vele ellentétes tendenciát erősíti. (Hogy ez mennyire hegelianizmus, annak eldöntését bízuk a filológusokra.)

2. A globalizáció szükségszerűen a regionalizmust erősíti, mert univerzális szinten a jogi szabályozás egyre több nehézségbe ütközik, márpedig a szabályozás iránt reális igény mutatkozik.

3. Az integrációs folyamatok nem számolják fel a bennük részt vevő politikai-jogi egységeket, sőt elősegítik fennmaradásukat.

4. Egyre több feladat és lehetőség hárul az államinál alacsonyabb politikai és igazgatási egységek közötti nemzetközi együttműködésre.

JEGYZETEK

¹ A Nemzetközi Bíróság 1996. július 8-án hirdette ki az Egészségügyi Világszervezet, illetve az ENSZ Közgyűlésének kérdéseire adott tanácsadó véleményeit. Az előbbi kérdésre a válaszadást érdemben elutasította, míg az ENSZ Közgyűlésének igen részletes választ adott. Ennek egyik pontját 7:7 arányban, az elnök döntő szavazatával fogadta el a Bíróság, ami önmagában is jelzi a kérdés bonyolultságát és a vonatkozó nézetek megosztottságát.

² Meggyőződésem, hogy a „Trianon-szindróma” lényege nem területi, hanem az, amit Bibó István a rossz békekötésnek nevezett. Trianon legfőbb hibája az volt, hogy állandósította a győztes–legyőzött megkülönböztetést. Erről azonban majd máskor.

³ Lásd CDL-MIN (96)4 8. old.

⁴ Ugyanott.

HIVATKOZÁSOK

Herczegh G. 1984. *A nemzetközi jogalkotás mai lehetőségei és korlátai*. Bp., Akadémiai K.

— 1996. Kisebbségben – európai módon. *Régió*, 87–93.

Kende, P. 1995. A „Trianon-szindróma” és a magyar külpolitika. *Külpolitika*, 3–4, 15.

Kovács, P. 1996. *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Budapest: Osiris.

LENGYEL LÁSZLÓ

A politikai személyiség

A politikai személyiségnek a rendszerváltásban betöltött szerepéről szólva négy kérdéstről szeretnék beszélni. Az első a politikai intézmény, politikai elit és politikai személyiség viszonya. A második a magyar politikai személyiség a magyar politika hosszú ciklusában és rövid ciklusában. A harmadik kérdés a politikus és csapata, a politikus és köre. A negyedik a politikus és a szakértők, a szakértők és a politikus viszonya.

Az első probléma a politikai intézmény, a politikai elit és a politikai személyiség kapcsolata. Ez annál is inkább fölmerül a magyar politológiai kutatások kapcsán, mert az elmúlt időszak kutatásaiban – de megkockáztatom, hogy általában a magyar politikatudományban – nagyon jól kialakított, nagyon szépen megcsinált intézménykutatások vannak. Ez a pártok, szakszervezetek, önkormányzatok leírását jelenti. Kifejezetten jól megalapozott elitkutatás folyik ma is. A politikai személyiségre vonatkozóan azonban az égvilágon semmi sem történt, illetve történik.

Valójában ha egy nyugati szakértő megtekinti, hogy mit írtak a magyar politikai személyiségekről, az elmúlt fél évszázad meghatározó személyiségeiről, mondjuk a rendszer nevét adó Kádár János-ról, akkor udvariasan átnyújthatjuk neki Gyurkó László Kádár-életrajzát, mert lényegében azóta sem jelent meg Kádárról átfogó és megalapozott, személyiségét vitató életrajz. De nyugodtan mondhatom, hogy általában hiányzik a rendszerváltásban kinőtt személyeknek és személyiségeknek is az életrajza, eltekintve egy-két biográfiától. Mintha a politikai intézményekből és a politikai elitből próbálnánk levezetni a politikai személyiséget és magatartását. Tehát olvashatunk cikkeket és tanulmányokat arról, hogy az MSZP és személyiségei, de fordítva arról, hogy adott személyiség és az MSZP nemigen. Miközben Nyugat-Európában vagy Amerikában képtelenség-

nek tűnne, ha valaki például Rooseveltet elemezve a Demokrata Pártot vagy Reagan esetében egy republikánus elitet kezdene el szemügyre venni.

Amit az intézmény-elit-személyiség háromszögben fel kívánok vetni, az az hogy kiderült az elmúlt 8-10 rendszerváltó évben: kétségtelenül óriási jelentősége van a politikai intézményeknek, és nagyon nagy jelentősége van annak, hogy ki melyik politikai elitből jön - itt Stumpf István, Kéri László, Fritz Tamás a generáció fogalmát is alkalmazza -, de legalább annyira lényeges a politikai személyiségek magatartása, adott esetben a politikai személyiségek befolyása az intézményekre és az elitekre. Csak megemlíteném, hogy ma például tanulmányok sora foglalkozik azzal, hogy a cseh és szlovák szétválásban jóval kevésbé a két elit közötti különbségek, jóval kevésbé az intézményes kapcsolatok problémái játszottak szerepet, mint az, hogy maguk a politikusok, személyesen Václav Klaus, Mečiar, Havel, hogyan politizáltak az adott időszakban, hogy azokban a hetekben, amikor a cseh és szlovák szétválás bekövetkezett, amikor társadalmi mozgalmak alakultak az együttmaradásra, ebben az időszakban mégis a személyiségek egymás közötti kommunikációjának teljes zavara lényegében elindította - természetesen nem egymagában - a szétválasztási folyamatot.

Az a benyomásom támadt - igyekszem óvatosan fogalmazni -, hogy Kelet-Európában sokkal erőteljesebb hatást fejtettek ki - beismerem, rám is sokkal nagyobb hatással voltak - az elmúlt 25 évben az institutionális iskolák, a neomarxista vagy neoparetoi iskolák, mint a - talán mert a jobboldalon erőteljesen művelt - személyiség-lélektani, személyiség-szociológiai és ezzel összefolyó biográfiai irodalom. Hogy ezt láthassuk, elég megállni a könyvespolc előtt, elég odalépni egy nyugati könyvespolchoz és egy magyarhoz.

Következésképpen, úgy gondolom, hogy a magyar politikának, politológiának egyik fontos témája lehet a politikus személyének a szemügyre vétele. A magyar politikai személyiség formálódásának egyik meghatározó gyökere, hogy a magyar politikának vannak hosszú és rövid ciklusai. Ellentétben a demokratikus berendezkedésű országokkal és főleg az amerikai típusú tömegdemokráciával, amely a századelő, de igazán a két világháború közötti időszak óta egyértelműen a négy éves, nagyon gondosan koreografált választási ciklusokra épülő rövid ciklusokon keresztül működik, Magyarországon tartós, hosszú ciklusok vannak: politikai személyiségek 20-30-40 évet töltenek egy adott politikai ciklusban. Közben persze változnak a választásokra küldött pártok. 1849 és 1867 között alapjában véve a monarchia és Ferenc József egész működése volt az egyik pólus, és másfelől Kossuth Lajos 50 éven keresztül volt a politikai életnek a másik pólusa. Deák Ferenc is kora politikai életének ugyanilyen mértékben pólusa volt évtizedeken keresztül.

Egy rövid ciklusos időszak után, 1920-tól 1944-ig Horthy Miklós képe alatt üldögélt mindenki. És természetesen ugyancsak vele összefüggésben politikusok hosszú ciklusra beállva nevelődtek föl - Beth-

lentől Kozmaig, Teleki Páltól Eckhard Tiborig, Peyer Károlytól Bajcsy-Zsilinszky Endréig.

Ezek után említsem Kádár Jánost, aki 1956-tól 1988-ig egy fantasztikus politikai ciklust vitt végig, és a Politikai Bizottságban, amelyben Kádár János üldögélt, a tagok egy része 25 vagy 30 évet töltött el? Ami nyugat-európai vagy amerikai szemmel nézve képtelenségnek tűnik. Nos, ezzel azt is akarom mondani, hogy más a kiképződés, más az élet, a karrierút stratégiája. Lassabb, elnyújtottabb, alig-alig kedvez a karakteres és intuitív politikai személyiség kifejlődésének, és egy pillanatra most visszamenve, a múlt század, a kiegyezés politikusait szemügyre véve, és most csak Deákot idéztem, de a Tiszák, az Andrásyak, Wekerle 20–30 éveket ugyanabban a politikai integrációs sémában játszanak le. És egészen más természetesen a Bethlenek magatartásformája, mint amilyen a kb. 5 hónapig, 6 hónapig a politikai színtéren mozgó Károlyié vagy Kun Béláé.

Ez azért lényeges, mert jellegzetesnek tartom, hogy rendszerváltásos időszakban az egyik ütközés, hogy hosszú ciklusokra beállt politikai személyiségek, akik 25–30 évet töltöttek különböző pártfunkciókban, tanácsi funkciókban Pécs város élén, a Hazafias Népfront élén, egyszerűen csak szembesültek a rövid ciklusokkal, 3 hónapos emberekkel, személyiségekkel. S villámgyorsan kellett volna reagálniuk egy hosszú ciklus után, amelyben mindenkit ismertek, hálózatok részei voltak. Azonnal kellett volna reagálniuk a hálózatba nem tartozó politikusokra, akiknek egy részét már egyébként mi is elfelejtettük, mert lehet, hogy adott esetben nemhogy négy évet nem töltöttek ki a politikai ciklusban, hanem egy évet sem. Gondoljuk el azt a felgyorsuló reakcióidőt, amely egyébként 1918-ban ugyanígy végbement. Hiszen Károlyiékát 1919-ben lerohanta egy csapat, mire berohantak, már kinn is voltak, majd a 19-es beérkező vörös csapatot 20-ban fölváltja egy megint másik csapat, amelyet azonnal leváltanak a konszolidációs bethleni időben. És alig marad közülük valaki a politikai életben. Ugyanezt a dolgot éljük át 1945 és 1948 között egy gyors ciklusban, amelyből kipaterolják a politikusokat, majd 1956 után itt megrögződik valami. 1989-ben – mondom – 30 év találkozik néhány emberrel. 1989 és 1995 között lényegében lezajlott az a rövid ciklus, amikor az ún. rendszerváltó politikusok egyáltalán napirendre kerülhettek. Olyanok, akik most képtelenen révkalauznak bizonyulnak, akik nagy hajókat vezényelhetnek ide vagy oda a kikötőbe – ez adatott nekik, mert a nagy hajósok megint 25 évre jönnek. Ők majd hálókat szőnek, kliens-patrónus viszonyokat tudnak kiépíteni, intézményeket állítanak föl. Már csak azért is visszatalálnak a formájukba, mert megérlelődik a társadalomnak az az igénye, hogy elég volt azokból a percemberekből, akik itt voltak három évig, lássuk már, ki az, aki tartósabb.

És jön a magyar politikai rendszer jellegzetes politikusa, akinél tartósan ki lehet járni, akinek a telefonszáma nem változik, aki nem tizenkettedik pénzügyminiszter, hanem a pénzügyminiszter, akiről nem kell arra gondolni, hogy vajon kihúzza-e még fél évig. Amikor

a probléma így merül fel, hogy tehát még fél évig kihúzhatja-e egy adott politikus, nyilvánvaló, hogy egy átmeneti korszak rövid ciklus politikusáról van szó. Afelé tartunk a lelassuló politikai életünkben, hogy belecsúszunk a lassú ciklusba. Ebbe tökéletesen beletalálnak a kádári hosszú ciklus politikusai: elvtársak, itt vagyunk, lassan, szépen, nyugodtan, jön a következő pártkongresszus is, nem kell sietni, majd azon elintézzük. Nem ma kell ezt elintézni. Jön a következő ötéves terv is. Ez most a hetedik volt, igen, azt hiszem, nyolcadik is lesz. Nos, ez a fajta politizálás amerikai vagy nyugat-európai szemmel érthetetlennek tűnik, de egy hosszú távra berendezkedő politikai ciklus politikusai nagyvonalú, markáns személyiségek. Eppen ellenkezőleg. Szürke, középre tartó, ravaszdi reálpolitikusok, akik jól szolgálják érdekcsoportjaikat. „Igen, igen és rögtön: új sok íróasztal, új sok hitel, új sok egyetemi tanár – új sok adó. A kormányokat itt nincs mit vádolni. Maga a társadalom volt ilyen: Bethlen éppúgy a *legkimagaslóbb* alakja volt *ennek* a társadalomnak, mint Tisza a háború előttinek. S amennyivel furfangosabb, kisebb, jelentéktelenebb ő Tiszánál, annyival volt ez a társadalom merevebb, tunyább, romlottabb a háború előttinél” – írja Németh László „Magyarország és Európa” című tanulmányában 1935-ben.

Nagyon tanulságos dolog, hogy Magyarországon a csapat kérdése három szempontból merülhet föl. Az egyik a pártok, a tandemek kérdése. Nyugat-Európában az újjáépítési, felzárkózási korszakban nagyon jól felismerték, elsősorban a példamutató Németországban, hogy nem működik az olyan politika, amelyben nincsenek politikai tandemek. Nevezetesen a politikus vezérelhet ugyan minden folyamatot, de mivel szakmailag nem képes átlátni minden kulcskérdést, a tandembe be kell venni a vezető gazdaságpolitikust. Ezért Adenauernél a tandem tartósan működött Konrad Adenauer és Ludwig Erhard között, aztán a Brandt és Schmidt páros következett. Később a külpolitikára hangsúlyoztak, Genscher került Schmidttel párba, és azután egy másik biciklire – ha fel tudott a kövérsége miatt egyáltalán kapaszkodni – e,gy másik biciklire szálltak Helmut Kohllal. A lényeg az, hogy ugyanabban a párosban dolgozzanak pontos munkabeosztásban, és ebben a beosztásban nincs patrónus-kliens viszony, nem egyszemélyes a vezetés, hanem tandem-alapon folyik a dolog, és pontosan kiszámítható az, hogy kinek mit kell ehhez a személyiségéből hozzátennie. Tehát Erhardnak nem kellett azon gondolkoznia minden reggel – ellentétben egy magyar pénzügyminiszterrel –, hogy holnap magához rendeli a kancellár és azt mondja, mars ki, nem tetszik a politikád. Ugyanezt a franciák is végigcsinálták. A spanyoloknál pedig négy politikai ciklusban győztes Felipe Gonzáles kettest alkotott Alfonso Guerrával.

Most lássuk Kelet-Európát. Amikor Dahrendorf megírta a kelet-európai átalakulásról a könyvét, akkor azt hitte, hogy ugyanilyen tandemek lesznek. Úgy gondolta, hogy ez így van rendjén, normális politikusok így csinálják. Akkor megírta, hogy ilyen párost alkot majd

Havel és Klaus. Azóta látjuk, hogy ez egy kicsit sajátos, hogy kétfelé kerékpároznak. Azt gondolta, hogy Mazowiecki és Barczelovic csak ilyen munkamegosztásban fog működni; azóta se Mazowiecki se Barczelovic, de tényleg így játszottak; azt hitte, hogy Jelcin-Gajdar, ez nem vált be. Azóta, mint látjuk, 3–4 napja Jelcin-Lebegy kettős alakult ki, ami mutatja az orosz folyamatok sajátos átalakulását. Legalább is azt, hogy mivé válik valami, de csak az ironia kedvéért mondtam, mert nyilvánvaló, hogy ez a kettős nem létezik.

Kelet-Európában nem sikerült igazán szakértő és politikus, illetve politikus és politikus együttműködését kialakítani. Magyarország kifejezetten a negatív kettőseiről ismert. Antall nem sokáig tűrhette Kupát és a kétféjú kormányzást. Horn és Békesi eleve válóperre érett páros voltak, de alig volt sikeresebb a Horn Gyula–Bokros Lajos tandem. Nem alakult ki – és nemcsak személyiségi okokból, hanem intézményes okokból sem – a páros vezetés. Nálunk a politikai vezető csak egyszemélyes lehet. Nem jobb a helyzet a politikus csapattal sem. Portugáliában ezzel indult a portugál szegfűk forradalma. „Ifjú törökök”, „ifjú tiszték” csapata jött: itt vagyunk mi, rendszerváltók, legalább öten és együtt. Ilyen csapat Kelet-Európában nincs. „Ifjú törökök” még a fiatal demokratáknál sem jönnek együtt. Se ifjú, se török – szó nem lehet róla, hogy csapatot alakítsanak. Ami azt jelenti, hogy adott esetben egy programkialakításnál és a hatalom átvételénél is a politikus tudná, hogy kit fog miniszterként maga mellé venni, ki lesz az a tíz ember, akikkel egy csapatot alkot, vagyis nemcsak maga mellé akarja venni valamilyen pártpolitikai indokok folytán, hanem valóban a csapat tagjaként kezeli. Ez létezett, ilyen csapatot alkottak a szocialisták az 1968-as mozgolódások után Franciaországban. Ilyen csapattal próbálkozott Bill Clinton 1992-ben.

Magyarországon nincs politika csapattal, nincs politikuscsoport. A politikus egyszemélyes politikus. A rendszer intézményesen a patrónus–kliens viszonyra épül fel. Abban a pillanatban, ha valaki elhitezi magával, hogy ő egyenrangúan lépett be bármelyik pártvezető csapataiba, az első értekezlet után megtudja, hogy a kliense, a beosztottja ennek a pártvezetőnek – aki valójában keresztapa –, aki után vigye ki a táskát. Viszonyuk függelmi viszony, az egyenrangúság teljes hiányával. A politikai személyiség alá-fölérendeltségi viszonyban szocializálódik, építi föl önmagát Magyarországon. Azonnal át is veszi az alá-fölérendeltségi viszonyt a kliens, és amikor csapatot szervez a patrónusának, akkor ő bizonyul keresztapának, és neki lesznek kliensei. Tehát a helyi kulturális elit tagja, amikor a polgármester magához emeli, akkor kliense a polgármester úrnak, de természetesen abban a pillanatban, amikor arra készítetik, hogy ő szervezze meg a kulturális elitet, adott helyen, akkor ő a kulturális patrónus, és a város legnagyobb írója az ő kliense. Ez a patrónus–kliens viszony, amely így működött hagyományosan a két világháború között is, erőteljesen beágyazódott a magyar közéletbe. Az az igazság, hogy a legnagyobb kegyeletsértés, ha valaki egyenrangúság alapján csapatban mer gondolkodni. Ez az, amit egy politikus nem tűr meg, soha nem bocsátja

meg, ha valaki a patrónus–kliens viszonyt sérti meg. Mindent meg lehet sérteni, de ezt a viszonyt nem lehet, mert a partónusság, a keresztapaság fönntartása a legfontosabb érdek. Ha nem hozzám fut be az összes telefon, nem vagyok „fontos”. Te arra vagy, hogy közvetítsd a telefonokat hozzám. Nincs munkamegosztás, minden ügy rám tartozik, mindenben illetékes vagyok, mondja a patrónus, a politikai személyiség. Ezért egyszemélyesek a pártok, én neveztem ki a megyei elnököket, de ha nem én, akkor az enyéim, a klienseim nevezték volna ki őket. És nincs mese, mindenütt csak palotaforradalommal lehet megdönteni a vezetőket – vagy ahogy az egyik pártban mondták –, „itt sajnos csak a teherautó marad”. Nem egy barátságos módszer, de érthető, mért még a kiöregedés, a betegség sem használ ilyen helyzetben, ahogy azt Kádár Jánosnál, Horthy Miklósnál, Antall Józsefnél vagy Horn Gyulánál is láttuk.

A politikus és a szakértő viszonyában Itt átrendeződés, változás van. Abban a globális rendszerben, amely Magyarországot is jutalmazza, illetve bünteti, a rendszer felé tántorgók – akik most a vizsgatételeiket dolgozzák ki – válságban vannak, és vezetőik válságkezelők. Ennek következtében megváltozik a politikai szakértelem, a politikus személyiségének a szakértelme. Normális időszakban ez intézménykezelésben áll – a politikusnak tökéletesen kell intézményeit kezelni –, legyen az pártintézmény, szakszervezeti intézmény. A másik fajta tudás a választó kezelése – a választó megnyerése, a média kezelése, a politikus ebben szakértő. Csakhogy az intézményeket, a megszo-kott kormányzást a globális gazdaság kikezdi, de egyenként is válságba jutnak. És adott területen ezt a válságot specialistának kell kezelnie. Hirtelen kiderül, hogy specialistának kell kezelnie a választót. Specialistának kell kezelnie az államháztartás, a regionális politika stb. intézményeit, mert a politikus nem tudja.

A specialista ekkor megjelenik politikusként. Ennek a jellegzetes példáit minden nap látjuk, vagyis a specialista átképzí magát hirtelen politikussá és megpróbálja a politikus személyiségébe belopva maga megoldani az ügyeket. Magyarországon az elmúlt időszakban az a tendencia alakult ki, hogy az egyik oldalon van a politikus, aki mindenhez ért, a másik oldalon vannak specialisták, akik meghatározott témákhoz értenek, ez lehet meghatározott közigazgatási tudás, meghatározott pénzügyi, meghatározott kulturális tudás. És ott tud válságot kezelni. Ugyanakkor e kettőnek a találkozása jellemzően az ütközés, méghozzá a kizáró ütközés. Ez magának a válságkezelőnek az ütközése: képtelen az adott ágazat válságkezelését a politika, az általános politikus, a mindenhez értő politikus szempontjai közé beilleszteni. Vagy maga is általánosan kíván politikázni, s politikussá lesz. Ezt látjuk, hiszen a szakértők egy része hirtelen képviselővé kíván válni, mondjuk, mint Kupa Mihály – mert ráébredt, hogy jobban tudja így szolgálni a hazát –, vagy mint Bokros Lajos, aki belép a párt kispesti szervezetébe.

Nyugat-Európában a globalizálásnak erre a kihívására tényleg elindulnak a szakértők a politikába, illetve a politikusok egy részét kidobják a politikai szinterről. Ennek a legjobb példája – és ezzel zárnam le – a most lezajlott olaszországi választás. Először az a politikai elit került ki a hatalomból – és most már börtönbe –, amelyik 40 évig csinálta a politikát. Azután jönnek az egyéni szakértők: Én értek a médiához, mondta Berlusconi úr – és ebben igaza volt –, én a média sztárja és cézárja vagyok, leléplek titeket. És fél évig a dolog működött is, vagy úgy látszott, hogy működik. Én értek a választókhoz. És valóban, a választó elsőnek rá szavazott. Azonban abba a helyzetbe jutottak, amikor kiderült, hogy nem tudják összerakni a saját szakértő csapatukat. A mai Prodi-kormányban viszont már alig vannak politikusok. Mindenki, minden szakértő a maga részéről átmeneti időre vállalta szerepét, de nincs olyan politikus, aki egy válságkezelő szituációban a széleskörű elfogadtatáshoz szükséges adottságokkal rendelkezik.

Magyarország vagy Kelet-Európa abba a furcsa helyzetbe került, hogy sorozatosan fölhasználja, föleteti a szakértőit a politikai mechanizmusban, és a rövid politikai ciklusban nem a politikusok buknak el, hanem sorban a szakértők. Ez régi-új helyzet, vagyis visszatérünk ahhoz, hogy szakértők, reformerek jönnek, szakértők mennek, hogy Kádár elvtárs, Horn elvtárs marad. Ha elszúrtátok a reformot, akkor menjetek be a kamrába. Amikor romlik a gazdasági helyzet, reformerek gyertek ki a kamrából. Van három hónapotok, egy évetek. Ha jól mennek a dolgok, reformerek vissza a kamrába. Mert jól mennek, íme a politikusok jól csinálták. Ha rosszul mennek a dolgok, reformerek vissza a kamrába, elrontottátok. Ennek következtében benne vagyunk abban a hosszú ciklusban, amit 1953 óta átél minden egyes reformata és pártpolitikus kapcsolat, hogy tízévenként egyszer van három hónapom egy évben.

Magyarország válságkezeléseiben az intézményes kapcsolatrendszerek működtetésében visszatért azokhoz a politikai személyiségekhez és kapcsolatrendszerekhez, amelyek tartós beépülésre alkalmasak. És ezek a tartós beépülések ellentétesek mindazzal a kihívással, amelyet most a globális világ élénk tűz. Tehát amennyire Olaszországban éppen most hagynak föl ezzel, vagy Ausztriában éppen most fognak előbb vagy utóbb rákényszerülni, hogy megszabaduljanak ettől, vagy Spanyolországban most ért véget a „felipizmus”, Magyarországon viszont szépen belesimulva újracsináljuk ezt az 50 éves, 35 éves hosszú ciklust. Bécs városában is mindenki tudja, hogy ki kinek a keresztapja. Budapest II. kerületében is mindenki tudja, hogy ki kinek a keresztapja. És a keresztapa is tökéletesen felkészülhet arra, hogy a kliensek hálózata jól fog működni, ahogyan jól működött Bethlen István alatt és jól működött Kádár János alatt is. Ez csak azért vigasztaló a politológusok számára, mert jól lehet ezt kutatni. Más szempontból viszont a magyar társadalom számára nem annyira kedvező.